

יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים) במערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילונית בישראל. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר. 2001. 422 עמודים.

נסים ליאון*

עיקר המחקר העוסק ביחסי דת וחברה בישראל נראה שבו לא מעט בדימוי הדיכוטומי, המציב גבול בלתי נראה בין "העולם הדתי" ל"עולם החילוני". הספר במערבולת הזהויות, בעריכתם של יוסי יונה ויהודה גודמן, מבקש לפרק את הדיכוטומיה ולהציב סימן שאלה מעל הנחות וטיעונים השגורים בסוציולוגיה של הדת בישראל.

ביסודו של הספר ניצבות שתי שאלות. האחת נוגעת למקומה של "דת החילון": הטענה שהדת נסוגה לנוכח תהליכי המודרניזציה אינה רק תאוריה המנחה את הדיון הציבורי או המחקרי, אלא גם פרקטיקה חברתית המשמשת בהבניה ובדיון בהבניה של המציאויות הקולקטיביות בחברה הישראלית לתקופותיה. השאלה האחרת נוגעת למידת תקפותן התאורטית של חלוקות, קטגוריות והמשגות, השכיחות בשיח התאורטי בסוציולוגיה של הדת בישראל, ולמשמעות ספיגתן במרקם החיים הישראלי.

הספר מאגד אחד-עשר מאמרים, העוסקים בשלל התייחסויות לעניין הדתי, ואשר הקשר ביניהם אינו הממד התאורטי בלבד, אלא תופעות חברתיות עדכניות במציאות הישראלית: דתיותם של המזרחים (שנהב; מוצפי-האלר; פישר), תנועת התשובה (גודמן ובלר), עולמם הדתי של מהגרי עבודה בישראל (קמפ ורייכמן), האיסלם הפוליטי (עלי), פמיניזם דתי (שקדיאל) ויחסי דת, לאומיות ומדינה בהגות ובתרבות (חבר; יונה).

מאמרי הפתיחה והסיום בספר מציגים לפני הקורא בהם מעין מבוא ראשוני לתאוריות הסוציולוגיות השונות בבחינתם של יחסי הדת והחברה. מאמרים אלה סוללים דרכים חדשות אל שימושים תאורטיים עדכניים, כגון הגישה הרב-מודרנית או הפוסט-קולוניאלית במחקר, המגיבות למציאות המורכבת הנוצרת בעת הנוכחית בישראל ומחוצה לה.

מאמרו של יהודה שנהב, הפותח את גופו האמפירי של הספר, מהרהר בטענה לגבי הזהויה השכיח בסוציולוגיה הישראלית בין "החילון" לבין הפרויקט הלאומי הצינוני. לטענת שנהב, הפרקטיקה הצינונית הלא-דתית עסקה דווקא בתחזוקת זהותם הדתית של היהודים המזרחים בכל מגעיה עם. הסיבה לטענתו טמונה בניסיון הפוליטי-לאומי, מן הצד האחד, לחבר את היהודים המזרחים לפרויקט הצינוני, ומן הצד האחר, בניסיון האוריינטליסטי-תרבותי לבסס מרחק של זהויות בין יוצאי אירופה "החילוניים", "המודרניים", לבין יוצאי המזרח "המסורתיים", שנחנך להם "תרבות" מודרני.

גם המאמר העוקב, מאמרו של חנן חבר, עוסק בתנועה הצינונית ובנוסחותיה הלא-דתיות, ומקרב את הקורא אל הבניית הקדושה של אגם הכינרת על-ידי הגורמים הצינוניים האירופיים, שלא ראו את עצמם מחויבים לפרקטיקה הדתית, ואף ראו בהגירתם פניית עורף לעולם המסורתי באירופה. טענה דומה מזירת שיח אחרת מציג יוסי יונה. עיקר טיעונו מצוי בהצגת ההתמודדות התאולוגית המחשבתית של הוגים שונים, ובמרכזם ישעיהו ליבוביץ', בניסיון האנליטי הסינפי להפריד את הדת מהלאומיות. ממאמרו עולה שאין מדובר בלהטוט מחשבתי, ולמעשה כאן טמון עיקר הבעיה הנוגעת לתופעת השסע הדתי

* אוניברסיטת בר-אילן

בחברה הישראלית. מקור השסע אינו בקוטביות שבין החילוניות לדתיות, אלא באופן היאנוסי שבו הפוליטיקה הלאומית לוכדת בתוכה את הדת, אגב פיתוח טענה פוליטית לגבי הצורך בהפרדה בין דת למדינה.

קושי זה מוצא מקום בפרקטיקה בשתי סיטואציות שעליהן עומדים מאמריהם של נווהאד עלי ושל לאה שקדיאל. הראשון סוקר את היחסים המורכבים בין דת ללאומיות בתנועה המוסלמית בישראל: כיצד הדת מגדירה את הלאומיות וכיצד הלאומיות מגדירה את הדת, לקראת ניסוחו של פרויקט זהות מורכב, אך אפקטיבי, בגיוסם הפוליטי של ציבורים רחבים מקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. שקדיאל מתארת את האופן שבו הלאומיות המגולמת ב"מקום" (במקרה זה הכותל המערבי) מעניקה לגיטימציה לשימור האחיזה האורתודוקסית בהפעלה הפולחנית במתחם. ארגון "נשות הכותל", שהוא ארגון דתי, מבקש להשתתף באופן פעיל יותר בחיי הפולחן בכותל, ואינו נשמע למשמעת המגדרית האורתודוקסית. הן נדחות לא רק על-ידי האורתודוקסיה, אלא גם על-ידי המדינה ה"לא-דתית", הממשיכה לשמר בפועל את הסדר הפולחני במקום על-פי הנחיותיה של האורתודוקסיה.

כאמור, זירת הדיון השנייה בספר מתמקדת בביקורת ההמשגות המלוות את המחקר בדת בישראל. עבודת השדה של פנינה מוצפי-האלר בוחנת את הסיטואציה המורכבת שבה נמצאת יהודייה מסורתית מזרחית, ביחס לקטגוריות הגבריות האורתודוקסיות והאתניות שמציבה המציאות הישראלית. מוצפי-האלר מראה כיצד אורחות חייה הדתיים של עובדת ניקיון מזרחית, תושבת ירוחם, אינם עומדים בקריטריונים המקובלים לתיאור ולגיתוח הסיטואציה הדתית בישראל. בכך נוגעת מוצפי-האלר באחת התופעות הבולטות בסוציולוגיה של הדת בישראל ובהבניית הקטגוריות של המציאות הדתית, המוצאות מקום לא רק בין דפי המחקר אלא גם בשגרת הלשון. כוונתי היא לקנה המידה האורתודוקסי הגברי (ואפשר גם להוסיף "המזרח-אירופי") המושת על הייצוג האנליטי והמעשי של "הדת" בישראל. קנה מידה זה יציג בוודאי תופעות כמו החרדיות המזרחית (שבה עוסק שלמה פישר, ואשר יש לה נגיעה לקהלים רחבים שאינם חרדים) כחידה תרבותית. בניגוד לדגם האולטרא-אורתודוקסי האשכנזי, המסווג מהלאומיות ומהמדינה הציונית, גילומה הפוליטי של החרדיות המזרחית (כלומר, תנועת ש"ס) מציג דגם מורכב יותר של התייחסות פעילה אל המדינה. הדבר בא לידי ביטוי בפולמוס הקמעות במערכת הבחירות ב-1996, בין ש"ס למרצ, שבו נחשף לא רק היחס האידאולוגי המורכב של ש"ס אל הוראות המדינה, אלא גם היחס האידאולוגי הנוקשה של הפוליטיקה הלא-דתית, בנוסח מרצ, במקום שבו מבקשים לכאורה כוחות המזוהים כחילוניים להרחיק השפעות דתיות.

היחס המורכב בין זהות ישראלית לבין זהות חרדית בא לידי ביטוי בפעילות הדרשנית של תנועות התשובה במלחמת המפרץ הראשונה, כפי שמציג מאמרם של יהודה גודמן ויורם בילו. תוכני הדרשות ביטאו הלך רוח לאומי, שנמהל בדרישות דתיות אשר הוצגו לציבור. במסרים היה משום בנייה של מרחק, ועם זאת היה בהם חיבור בין המדינה לבין החרדים והחרדיות. בכך עומד מאמר זה על האמביוולנטיות הגלויה ביחס בין המדינה והמפעל הלאומי הציוני לבין עולמה של ההשקפה החרדית והפרקטיקה שלה.

מאמר נוסף שמערער את ההמשגה השגורה בלשון ובתודעה העיונית והציבורית מתבסס על ממצאי עבודת שדה בקהלים של מהגרי עבודה בישראל, שערכו אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן. מאמרן מוליך את הקורא בו מהמשגות תאורטיות גדולות אל דקויות המציאות

אשר נגלית לעיני האתנוגרפיות. עיקרו של המאמר הוא תיאור גדוש של התארגנות החיים הדתיים המוסדיים של מהגרי עבודה דרום אמריקאיים בישראל. המאמר עוקב אחר האופנים שבהם הדת והזהות הדתית נהפכות לא רק למקום של נחמה ועידוד במרקם חיים קשה, אלא גם לעוגן של שייכות למקום ושל מחויבות אליו. הפיתוח התאולוגי של מחויבות דתית-ציונית והצבת אופציה של זהות מספק אתגר מעניין לקיומה של תופעה ציונית-דתית לא-יהודית, שתואמת במידה רבה את להט הפרקטיקה והטיעונים של התופעה הציונית הדתית היהודית. היה מעניין לעקוב אחר תגובה אפשרית לכינונה של זהות זו מצד האליטה הרבנית של הציונות הדתית היהודית.

לסיכום, במערבולת הזהויות מבקש להרחיב את אופק הדמיון המחקרי המנחה את הסוציולוגיה של הדת בישראל בכמה מישורים: אנליטית, הוא מניח מסילות לקריאה תאורטית מחודשת בטיעונים ובהמשגות הדומיננטיות המלוות את השיח. המאמרים סוללים דרכים חדשות אל שימושים תאורטיים עדכניים, כגון הגישה הרב-מודרנית או הפוסט-קולוניאלית במחקר, המגיבים למציאות המורכבת הנוצרת בעת הנוכחית בישראל ומחוצה לה. נוסף על כך, אין הספר תחום בניתוחה של קבוצה דתית אחת, אלא מציב מסד לראייה פנורמית, היכולה להעלות דמיון משווה בין תופעות ואף ליצור מקור לחלוקה תמטית, כפי שהדבר אכן בא לידי ביטוי במאמרי הפתיחה והסיום בספר. מתודולוגית, המחקרים המכונסים בספר משתמשים במגוון של שיטות איכותניות עדכניות, אשר לצד המתודות המסורתיות בניתוח טקסט או התצפית המשתתפת משלבות גם ניתוח גנאולוגי ודיון רפלקסיבי. מבחינה דיסציפלינרית אפשר למצוא בספר ניסיון לפריצת המסגרות "המומחיות" לעניין הדתי. לצד חוקרים הבאים מתחומי הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של הדת בישראל משלב הספר חוקרים שמומחיותם היא בחקר תופעות חברתיות, כגון תופעות אתניות ולאומיות, וכן חינוך והגות חברתית. בכך הספר מרחיב את יריעת הדיון בסוציולוגיה של הדת בישראל, ויתרה מזאת, הוא מפנה אותה למבט רענן יותר וגדוש פרשנות. מבחינה דיסקורסיבית (ואין להקל ראש בדבר) זהו חיבור סוציולוגי הכתוב בעברית, ולכן הוא נגיש גם לקורא שאינו אורייני דיו בשדות המרעה של השיח הסוציולוגי המקצועי.

במערבולת הזהויות מצטרף אל מסורת המחקר המבקשת למסד פרספקטיבה ביקורתית בעיון בחברה הישראלית. עיקר המאמץ עד כה התמקד בבחינת תופעות קולקטיביות כאתניות ולאומיות. כעת מצורפת לדיון גם הזירה הדתית. יש לשער שלנוכח הגישות המוצגות בו ינוסחו גם גישות נגדיות, שכן הספר, יותר משהוא מחדש בתחום העיוני, הוא במידה רבה תוצר של תקופה רפלקסיבית בהווה הישראלית, הן בדיסציפלינות עצמן והן במציאות הנחקרת.